

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
MƏHƏMMƏD FÜZULİ adına ƏLYAZMALAR İNSTİTUTU

KAMANDAR ŞƏRİFLİ

MƏTNŞÜNASLIĞIN
NƏZƏRİ ƏSASLARI

«Nurlan»
Bakı – 2011

Azərbaycan MEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu elmi şurasının 20 aprel 2011-ci il tarixli 4 №-li iclasının qərarı ilə nəşr edilir.

Elmi redaktorları:

Vasim MƏMMƏDƏLİYEV,
akademik

Nüşabə ARASLI,
filologiya elmləri doktoru,
professor

Rəyçilər:

Möhsün NAĞISOYLU,
filologiya elmləri doktoru

Elxan ƏZİZOV,
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

Kamandar Şərifli. Mətnşünaslığın nəzəri əsasları.
Bakı, «Nurlan», 2011. – 366 səh.

4603000000

N098 – 2011

qrifli nəşr

Bakı Dövlət Universiteti
ELMI KİTABXANA

© «Nurlan», 2011

Giriş

Mətnşünaslıq klassik ədəbi abidələrin mətnləri üzərində aparılan kompleks araşdırmalar nəticəsində meydana gəlmişdir. Mətnşünaslıq filologiyanın ən mühüm və geniş vüsət tapmış müstəqil elm sahələrindən biridir. Bu elmin əsas tədqiqat obyektini, avtoqrafları əlimizdə olmayan, ayrı-ayrı dövrlərdə üzü köçürülmüş katib nüsxələrində gəlib bizə çatmış orta əsrlərin yazılı abidələrinin mətnləridir. Ədəbiyyatşünaslıq, dilçilik, tarix, paleoqrafiya və s. sahələrlə bağlı olan mətnşünaslıq müəyyən metod və prinsiplər əsasında həmin abidələrin mətnlərinin tarixini öyrənir. Mətnşünaslığın əsaslandığı tədqiqat metodu müqayisəli-tarixi araşdırma üsuludur. Bu üsula əsasən tekstoloji tədqiqata cəlb edilmiş abidənin əlyazma nüsxələrinin hər biri ayrılıqda yox, onların hamısı müqayisəli şəkildə, köçürülmə tarixlərinə uyğun araşdırılır. Eyni zamanda tekstoloji tədqiqatlar, mətni araşdırılan əsərin müəllifinin həyatı, yaradıcılığı və dövrü ilə bağlı şəkildə aparılır. Bununla da, əsrlər boyu nüsxədən-nüsxəyə köçürülərək çoxaldılmış əsərin hansı təhriflərə və dəyişmələrə məruz qaldığı aydınlaşdırılır.

Mətnşünaslıq yalnız ədəbiyyat tarixi üçün yox, eyni zamanda mədəniyyət tarixi üçün də böyük əhəmiyyət kəsb edən bir elmi sahədir. Ədəbiyyat və mədəniyyət tarixinin düzgün, obyektiv şəkildə öyrənilməsi, klassik mətnlər üzərində aparılan tekstoloji tədqiqatların dəqiqliyindən az asılı deyildir. Tədqiq edilən əsərlər ayrı-ayrı müəlliflərin dünyagörüşlərini, istedadlarını, bədii sənətkarlıqlarını, elmə verdikləri yenilikləri və s. əks etdirən yazılı abidələr olmaqla bərabər, həm də mədəniyyət tarixini işıqlandıran başlıca məxəzlərdir. Klassiklərin ayrı-ayrı yüzilliklərdə yaratmış olduqları əsərlərin düzgün elmi mətnlərini tərtib etmək və onları öz müəlliflərinə mənsub etmək, hər şeydən öncə ədəbiyyat və mədəniyyət tarixinin düzgün öyrənilməsi deməkdir. Bu da mətnşünaslıq elminin əhəmiyyətini səciyyələndirən başlıca məziyyətlərdir. Təsadüfi de-

yildir ki, görkəmli rus alimi D.S.Lixaçev mətnşünaslığın rolunu yüksək qiymətləndirərək yazır: «Mətnşünaslıq ədəbiyyat tarixinin əsasıdır. Ayrı bir abidənin mətninin tarixi bütünlüklə ədəbiyyat tarixi üçün geniş və ilkin material verir» (129, 30).

Azərbaycanda mətnşünaslıq XIX əsrin II yarısından etibarən bir elmi sahə kimi formalaşmağa başlasa da, onun qaynaqları keçmiş yüzilliklərin dərin qatları ilə bağlıdır. Mətnşünaslıq əvvəlcə elmi-praktiki fəaliyyət sahəsi kimi mövcud olmuşdur. O da başqa elmlər kimi uzun əsrlər boyu müxtəlif inkişaf mərhələləri keçirərək, bir elmi sahə kimi formalaşmış, onun nəzəri əsasları və metodologiyası yaranmışdır. Ə.Mirəhmədovun sözləri ilə desək «belə bir tarixi təkamül yolu Azərbaycan mətnşünaslığı üçün də səciyyəvidir» (55, 4).

Orta yüzilliklərdə mətbəə üsulu ilə kitab çapı olmadığına görə, şair, yazıçı və alimlərin yaratdıqları elm və ədəbiyyat abidələri katib nüsxələrində yayılıb, intişar tapırdı. Onların əsərləri müxtəlif məktəblərə, ayrı-ayrı ədəbi və fəlsəfi cərəyanlara, dini təriqətlərə mənsub olan, bilik səviyyəsi baxımından bir-birindən fərqlənən katiblər və xəttatlar tərəfindən üzü köçürülüb yayılarkən müxtəlif xarakterli təhriflərə, ixtisarlara, əlavələrə və s. məruz qalmışdır. Bunun nəticəsində də bir müəllifin ayrı-ayrı dövrlərdə üzü köçürülmüş əsərinin bir-birindən fərqlənən müxtəlif nüsxələri meydana gəlmişdir. Hətta bir sıra Azərbaycan və başqa Şərq klassikləri hələ öz sağlığlarında əsərlərinin üzünü köçürən katib və xəttatların əlindən şikayətlənmişlər.

Bu təhrifləri görən və köçürülən əlyazma kitablarına gəlir mənbəyi kimi yox, xalqın mədəniyyət tarixinin başlıca daşıyıcıları kimi baxan orta yüzilliklərin bir sıra qabaqcıl alimləri və ziyalıları katib təhriflərinin qarşısını almağa başlamışlar. Onlar abidələri hər cür təhriflərdən qorumaq məqsədilə bir əsərin iki, üç və daha artıq nüsxələri əsasında onun müəllif iradəsinə uyğun mətnini hazırlamağa çalışmışlar. Beləliklə də, çağdaş mətnşünaslıq elminin ilk rüşeymləri və qaynaqları yaranmağa

başlamışdır. Hər hansı bir elmin, o cümlədən mətnşünaslığın da indiki və gələcək inkişaf istiqamətlərini müəyyənləşdirmək üçün onun tarixi köklərini və günümüzədək keçdiyi inkişaf yollarını öyrənmək olduqca zəruridir. Rus ədəbiyyatşünaslığında yazılı abidələrin elmi-tənqidi mətninin tərtibi və nəşrə hazırlanması ilə yanaşı mətnşünaslığın nəzəri problemləri, metod və üsulları hərtərəfli öyrənilərək, bir sıra monoqrafik tədqiqat əsərləri yazılmışdır. Onlara nümunə olaraq, D.S.Lixaçevin «Текстология», Y.I.Прохоровun «Текстология», S.A.Reyserin «Палеография и текстология нового времени», kollektiv əməyin məhsulu olan «Основы текстологии» (128; 137; 140; 136) və başqa tədqiqat əsərlərini göstərmək olar. Rusiyada ayrı-ayrı elmi mərkəzlərdə tanınmış ədəbiyyatşünas alimlər tərəfindən yazılı abidələr üzərində aparılmış fundamental tədqiqatlar sayəsində mətnşünaslığın bir elmi sahə kimi tarixi kökləri, müasir problemləri, metodologiyası və gələcək inkişaf yolları dərinlən öyrənilmişdir.

Zəngin bədii və elmi irsə yiyələnən Azərbaycan ədəbiyyatının uzun yüzilliklər ərzində yaradılmış abidələrinin mətnşünaslıq baxımından araşdırılması və onların elmi-tənqidi mətnlərinin tərtibi sahəsində alimlərimizin xidmətləri olduqca böyükdür. Məhz onların gərgin və şərəfli əməyi sayəsində Nizami Gəncəvi, İmadəddin Nəsimi, Məhəmməd Füzuli, Şah İsmayıl Xətai və neçə-neçə başqa Azərbaycan və Şərq klassikləri əsərlərinin dəyərli elmi-tənqidi mətnləri tərtib edilmiş, onların əsasında mükəmməl kütləvi nəşrlər həyata keçirilmişdir. Hər bir əsərin elmi-tənqidi mətni tərtib və nəşr edilərkən ona yazılmış müqəddimələrdə tədqiqat prosesində müəyyənləşdirilmiş nüsxə fərqləri və araşdırmalara cəlb edilmiş əlyazma nüsxələri ilə bağlı şərhlər və izahlar verilmiş, elmi-tənqidi mətnin tərtib prinsipləri aydınlaşdırılmışdır. Bununla yanaşı klassiklərin əsərlərinin mətnləri üzərində tekstoloji araşdırmalar aparan Azərbaycan alimləri mətnşünaslığın bu və ya digər məsələləri ilə bağlı müxtəlif elmi və elmi-kütləvi nəşrlərdə çıxış etmişlər.

Lakin təəssüfləndirici haldır ki, keçmiş yüzilliklərin yazılı abidələrinə söykənərək klassik mətnşünaslığın ilkin qaynaqları və inkişaf yolları, onun metod və üsulları yalnız son dövrlər bu sətirlərin müəllifi tərəfindən aparılmış tekstoloji araşdırmalar sayəsində öyrənilməyə başlanmışdır.

Uzun əsrlərdən bəri zəngin elmi ənənələr yaratmış Azərbaycan mətnşünaslığı haqqında yalnız Azərbaycanda deyil, eyni zamanda dünya şərqşünaslığında da indiyədək heç bir monoqrafik tədqiqat aparılmamış və bu elm sahəsi sistemli şəkildə işıqlandırılmamışdı. Yalnız K.Şəriflinin «Azərbaycan mətnşünaslığının təşəkkülü və inkişafı», «Mətnşünaslıq» və «Mətnşünaslığın əsasları» (76;77;80) adlı tədqiqat əsərləri işıq üzü gördükdən sonra bu elmin tarixi köklərinə, inkişaf yollarına, metod və prinsiplərinə aydınlıq gətirilmişdir. Çağdaş mətnşünas alimlərin klassik mətnlərin tədqiqi və nəşrə hazırlanması sahəsində əldə etdikləri zəngin təcrübədə ümumiləşdirilərək, geniş araşdırmalarla müasir Azərbaycan mətnşünaslığı və onun nəzəri problemləri də kompleks şəkildə öyrənilməmişdir. Bununla da Azərbaycan tədqiqatçıları mətnşünaslığın nəzəri problemlərini öyrənməkdən çox, ayrı-ayrı abidələrin elmi-tənqidi mətninin tərtibinə və nəşrinə daha çox yer vermişlər. Bu tədqiqat əsəri çağdaş mətnşünaslıq elmi, onun metod və prinsiplərinin öyrənilməsi istiqamətində də atılmış ilk addımdır. Beləliklə Azərbaycan mətnşünaslığı bir növ praktiki fəaliyyətlə əhatə olunmuşdu. Xarici ölkələrdə mətnşünaslığın eynən belə bir vəziyyətdə olması haqqında D.S.Lixaçev demişdir: «Xarici ölkələrdə mətnşünaslıq elminin acınacaqlı vəziyyətinin bir sıra ümumi səbəbləri vardır. Mətnşünaslıq, mətn nəşrinin praktiki məsələlərilə boğulmuşdur. Bu da nəzəriyyənin inkişafına mənfi təsir bağışlayır... Mətnşünaslıq haqqında tekstoloji tədqiqatlar az nəşr olunur» (129, 61).

İstər mətnşünaslığın nəzəri problemlərinin öyrənilməsi, istərsə də onun gələcək inkişaf perspektivlərinin müəyyənləşdirilməsi baxımından, klassik mətnlərdə aşkar edilmiş təhriflərin

və onları doğuran səbəblərin müəyyənləşdirilərək sistemli şəkildə şərh edilməsi, eləcə də çağdaş mətnşünaslıq elminin özünü təşkil edən klassik mətnşünaslığın araşdırılması bu elmi sahənin öyrənilməsi baxımından böyük əhəmiyyət kəsb edir. Digər tərəfdən isə, belə araşdırmalar orta çağ Azərbaycan ədəbi-tənqidi fikir tarixinin öyrənilməsinə də əvəzsiz yardım göstərəcəkdir. Mətnşünaslıq ədəbi-tənqidi fikirlə bağlı şəkildə keçmiş yüzilliklərin dərin qatlarında meydana gəlmiş, onunla inkişaf edərək zəngin ənənələr yaratmışdır. Bu baxımdan mətnşünaslığın tarixi inkişaf yolunun, onun metod və prinsiplərinin araşdırılması, Azərbaycan ədəbi-tənqidi fikrinin ayrı-ayrı mərhələlərində onun hərtərəfli kamil mənzərəsini yaratmaq üçün də böyük imkanlar açıq.

İstər klassik, istərsə də çağdaş mətnşünaslıq, onun nəzəri problemləri və metodologiyası yalnız Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında deyil, həm də başqa türk, ərəb və fars xalqlarının ədəbiyyatşünaslığında da fundamental tədqiqat obyektinə olmamışdır. Şərqi xalqlarının mədəniyyətləri, o cümlədən ədəbiyyatları uzun yüzilliklərdən bəri bir-birini qidalandırmaqla qarşılıqlı əlaqə və təsir şəraitində yaranmış və inkişaf etmiş, eyni qrafikaya əsaslanmışdır. Şərqi xalqlarının klassik ədəbiyyatı və onun nəzəri məsələləri bir-birilə çox yaxın olduğu kimi, mətnşünaslığın tarixi inkişaf mərhələləri, nəzəri və praktiki üsulları da bir-birinə olduqca yaxındır. Buna görə də, Azərbaycan mətnşünaslığı Şərqi ədəbiyyatı fonunda araşdırılmış, yeri gəlincə başqa türk, ərəb və fars xalqlarının ədəbiyyatlarından orta çağların mətnşünaslıq təcrübəsi ilə bağlı nümunələr verilmişdir. Bu tədqiqat işi gələcəkdə türk, ərəb və fars mətnşünaslığının nəzəri problemlərinin araşdırılması üçün də yaxşı imkanlar yaradır.

Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığı tarixində ilk dəfə olaraq, mətnşünaslıq elminin tarixi kökləri və inkişaf yolları, eləcə də çağdaş mətnşünaslıq, onun metod və prinsipləri kompleks şəkildə araşdırılmışdır. Bu tədqiqat işinin əsasını Azərbaycan

MEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun xəzinəsində mühafizə olunan çoxsaylı türkdilli, farsdilli və ərəbdilli yazılı abidələr təşkil etmişdir. Bu abidələrin əsas hissəsi Azərbaycan ərazisində, bir qismi isə başqa Şərq ölkələrində yazılmış və ya köçürülmüşdür. Bunlarla yanaşı başqa Şərq ölkələrinin əlyazma xəzinələrində saxlanılan bir sıra əlyazma kitabları da tədqiqata cəlb edilmişdir. Yazılı abidələrlə bərabər orta əsr məxəzləri və çağdaş tədqiqatlar da bu araşdırmalarda istifadə edilmişdir. Bu tədqiqat işi, uzun illərdən bəri minlərlə Azərbaycan və başqa Şərq klassiklərinin yaratdıqları yazılı abidələr və orta əsr məxəzləri üzərində aparılan, böyük əmək və bilik tələb edən araşdırmalar sayəsində meydana gəlmişdir.

I fəsil

Mətnşünaslığın ilkin qaynaqları və inkişaf mərhələləri

1. Mətnşünaslığın orta əsr qaynaqları

Ədəbi-tənqidi fikrin ilk rüşeymləri Şərq, o cümlədən Azərbaycan ədəbiyyatının ilk bədii nümunələri ilə qoşa yaranmışdır. Yəni insanın yaratdığı ilk bədii söz və sənət nümunələri ilə yanaşı tənqidi-estetik fikrin ilk ünsürləri meydana gəlmişdir. “Tənqidi-estetik fikir bədii fikrin yaranmasına ehtiyac doğandı meydana çıxmışdır” (81,6).

Bədii sözün və sənətin inkişafı ilə yanaşı tənqidi fikir də inkişaf edərək, uzun və zəngin bir tarixi yol keçmişdir. Bu tarixi yolu zaman-zaman yeni zirvələrə yüksəldən Azərbaycan xalqının Xətib Təbrizi (XI əsr), Yusif Xoylu (XII əsr), Nəsirəddin Tusi (XIII əsr), Əssar Təbrizi (XIV əsr), Şərafəddin Həsən Rami Təbrizi (XIV əsr), Vəhid Təbrizi (XV əsr), Məhəmməd Rafi Dost Məhəmməd oğlu (XVII əsr), Mirzə Əbutalib Təbrizi (XVIII əsr), Mirzə Fətəli Axundov (XIX əsr), Əbdülqəni Nuxəvi Xalisəqarızadə (XIX əsr), Mirzə Kazım bəy (XIX əsr) kimi görkəmli alimləri yetişmişdir. Ədəbi-tənqidi fikrin tərkib hissəsini təşkil edən mətnşünaslıq da belə bir tarixi yol keçmişdir. S.A.Reyser haqlı olaraq yazır ki, “...əgər “mətnşünaslıq” istilahı yenidirsə, anlayışın özü çox qədimdir” (140, 85).

S.İ.Belokon apardığı tədqiqatlara söykənərək, mətnşünaslığın qaynaqlarının, hələ bizim eradan əvvəlki yüzilliklərin dərin qatları ilə bağlı olduğunu söyləmişdir (102,5). Mətnşünaslıq bir elmi sahə kimi yaranma tarixi çox uzaq yüzilliklərə getməsə də, onun qaynaqları deyildiyi kimi qədim tarixin dərin qatları ilə bağlıdır. İstər Şərqdə, istərsə də Qərbdə mətnşünaslıq anlayışı eyni dərəcədə qədimdir. Bununla bağlı N.İ.Konrad

belə yazır: “Belə filologiya həm Qərbdə, həm də Şərqdə meydana gəlmişdir. Orada da, orada da-qədim antik dövrdə, Qərbdə ellinizm əsrində, Şərqdə, Çində Xan İmperiyası dövründə olduğu kimi, İskəndəriyyə kitabçıları polislər epoxasına aid olan öz antik ədəbiyyatlarının klassik dövrü əsərlərini, Çin kitabçıları isə leqo epoxasına aid olan öz antik ədəbiyyatlarının klassik dövrü əsərlərini toplayırdılar. Onlar bu əsərləri yalnız toplamırdılar, həm də onların mətnlərinin müəyyənləşdirilməsi üzərində işləyirdilər; mətnlər üzərində aparılan iş isə, əsərlərin özləri üzərində aparılan işə gətirib çıxardı. Klassikaya çevrilən filoloji işin varlığı belə yarandı: keçmiş dövrlərin yazılı abidələrinin toplanması, onların mətnlərinin müəyyənləşdirilməsi və şərhı.

Bu varlıq orta əsrlərdə də dəyişməmişdir; Qərbdə də, Şərqdə də eyni dərəcədə” (123a, 7).

İstər bizim eradan əvvəlki dövrlərdə, istərsə də orta əsrlərdə müxtəlif məktəblərə, ayrı-ayrı ədəbi və fəlsəfi cərəyanlara, dini təriqətlərə mənsub olan filoloqlar, katiblər və xəttatlar tərəfindən klassiklərin əsərləri nüsxədən-nüsxəyə köçürülərək çoxaldılarkən, ayrı-ayrı amillərin təsiri ilə müxtəlif xarakterli təhriflərə uğradıldığını görən dövrünün bir sıra ədəbiyyatşünasları və ziyalıları həmin əsərləri şərh edərkən, yaxud köçürərkən əlyazmalarında olan katib təhriflərinə biganə qalmamış, onların mətnlərini bir neçə nüsxələri əsasında islah etməyə başlamışlar. Beləliklə də, “ayrı-ayrı zehni əmək adamlarının empirik fəaliyyətində” (55,4) mətnşünaslıq elminin ilk rüşeymləri və qaynaqları meydana gəlmişdir.

Buna görə də mətnşünaslıq, ədəbi-tənqidi fikir tarixinin tərkib hissəsi kimi dünyada öz kökləri ilə yüzilliklərin dərin qatları ilə bağlıdır. Bir vaxt abidələri tənqidi surətdə öyrənmiş alman tarixçiləri B.Q.Nibura və L.Ranke bu metodun yaratıcıları kimi təqdim olunmuşlar. Lakin bu fikir sonrakı tədqiqatlar nəticəsində inkar edilərək, tənqidin tarixi köklərinin antik dövrdən başladığını söyləmiş V.P.Buzeskul öz elmi tədqiqatla-

rı ilə əsaslandırılmışdır ki, filoloji, yaxud tarixi tənqid öz inkişafı üçün ayrıca bir şəxsə yox, çoxlarının bu sahədə aparmış olduqları araşdırmalar toplusuna borcludur (109;110;148).

Çağdaş ərəb ədəbiyyatşünaslığının tanınmış alimlərindən biri olan Fəxrəddin Qabavə mətnşünaslıq fikrinin yaranma tarixi haqqında belə demişdir: “Şerin düzəldilməsi, yarandığı gündən bəri onu izləyən qədim tarixi bir hadisədir” (180,157). Fəxrəddin Qabavənin söylədiyi bu fikir bir daha təsdiq edir ki, mətnşünaslığın ilk rüşeymləri poeziya nümunələrinin, daha doğrusu ilk folklor nümunələrinin yarandığı dövr qədər qədimdir. “Tənqidi-estetik fikrin ilk ünsürlərini özündə qoruyub saxlayan ən qədim sənət nümunəsi-şifahi xalq yaradıcılığıdır” (81, 7). Bütün elmlərdə olduğu kimi, mətnşünaslığın da tarixi köklərini və inkişaf yollarını öyrənmədən onun bu gününü və sabahını təsəvvür etmək çox çətinidir. Binalar özülləri üzərində dayandığı kimi, elmlər də uzun əsrlər boyu yaradılmış zəngin baza üzərində inkişaf edib yüksəlir. İstənilən fənnin tarixi inkişaf yollarını öyrənmədən onun nəzəri əsaslarına yiyələnmək mümkün deyildir. Ona görə də müasir mətnşünaslıq elminin uzun yüzilliklər boyu yaratmış olduğu zəngin bazanı araşdırmaqla biz bu elmi sahənin tarixi inkişaf yollarını, bu gününü və sabahını, eləcə də onun nəzəri məsələlərini öyrənmiş oluruq. Buna görə də mətnşünaslıq elminin qaynaqlarına qayıtmaq, onun tarixi inkişaf yollarını işıqlandırmaq ədəbiyyatşünaslığın olduqca vacib məsələlərindəndir.

İslamın qələbəsindən sonra müsəlman Şərqi xalqlarının, o cümlədən Azərbaycan xalqının kitabçılıq işi ərəb əlyazma kitab ənənələri zəminində yenidən yaranmış və inkişaf etmişdir. Ərəb əlyazma kitabının ilk nümunəsi isə islam dininin müqəddəs kitabı, ərəb mədəniyyətinin həmişəyaşar abidəsi, “kitabların anası” (“umm əl-kutub”) Qurani-Kərim olmuşdur. Müsəlman Şərqiində ilk elmi mətnin tərtibi Qurani-Kərimlə bağlıdır. Quran cildə alınaraq, kitab şəklinə salınmış ərəblərin ilk yazılı abidəsidir.

Elm aləminə məlumdur ki, Qurani-Kərim ayələr şəklində Məhəmməd peyğəmbərə (s) Allahın əmrilə vəhy mələyi Cəbrail vasitəsilə nazil olmuşdur («Bəqərə» surəsinin sonuncu iki ayəsi isə Peyğəmbərə (s) bilavasitə Allah-təala tərəfindən vəhy edilmişdir). Ayrı-ayrı ayələr şəklində vəhy nazil olandan sonra, Peyğəmbər (s) səhabələrinə oxumuş və vəhy katiblərinə dəri, xurma qabıqları, yastı daş və sümüklər üzərinə yazdırarmış. Peyğəmbər nazil olan ayələrin hansı surədə və hansı ayədən sonra gəldiyini deyərmiş və ona ciddi nəzarət edərmiş. Məhəmməd peyğəmbər (s) dünyasını dəyişəndək vəhy nazil olduğundan Qurani-Kərim hələ bir cilddə toplanaraq, kitab şəklinə salınmamışdır. Odur ki, Peyğəmbər (s) dünyasını dəyişdikdən sonra, müxtəlif qiraət formalarının meydana gəlməsi ilə yanaşı, Quranda mətn təhriflərinə yol verilmək təhlükəsi yaranmışdır (51, VII).

Şübhəsiz, Allah kəlamlarında yol verilə biləcək təhriflər islam ümmətinin başında duran rəhbərlərini və Peyğəmbərin (s) səhabələrini düşündürməyə bilməzdi. Quranın toplanması, mətninin tərtib edilməsi və kitab şəklinə salınması Peyğəmbərin (s) əsas vəhy katiblərindən biri Zeyd İbn Sabit başda olmaqla Qurani əzbər bilən bir neçə yaxın səhabəyə tapşırılmışdır. Olduqca böyük məsuliyyət tələb edən bu çətin iş uzun axtarışlardan və dəqiq tədqiqatlardan sonra, uğurla yerinə yetirilərək, Quranın vahid, hər cür təhriflərdən xali mətni tərtib edilmişdir.

Bununla da, müsəlman Şərqiində mətnşünaslıq elminin ilkin qaynağı islam dininin müqəddəs kitabı Quranın mətninin tərtibi ilə başlanmışdır. Bu elmi sahənin Quranla bağlı olan ilkin qaynaqları, Peyğəmbər əleyhissəlamın şərəfətli hədislərinin toplanması və onların düzgün mətnlərinin müəyyənləşdirilməsi sahəsində aparılan araşdırmalarla mətnşünaslıq fikri daha da inkişaf etdirilmişdir.

Qurandan sonra Peyğəmbər (s) hədisləri ilə bağlı aparılan araşdırmalar elmi və mədəni həyatda böyük hadisəyə çevril-

miş, islam mədəniyyəti tarixində xüsusi yer tutmuş, müxtəlif elmlərin, o cümlədən ədəbiyyatşünaslığın inkişafına böyük təsir göstərmişdir. Peyğəmbərin (s) vəfatından sonra, onun şərəfətli hədisləri siyasi, məzhəbi, yerliçilik və s. baxımından ciddi təhriflərə məruz qalmışdır. Peyğəmbərin (s) hədislərinin belə təhriflərdən təmizləmək, onları Allahın Rəsulu tərəfindən deyildiyi kimi, düzgün şəkildə islam ümmətinə çatdırmaq üçün dövrünün görkəmli alimləri böyük əmək və bilik sərf etməli olmuşlar. Bunun nəticəsində də, hədislərin tənqidi surətdə araşdırılaraq, elmi surətdə isnadlar və ravilərlə təsdiq edilmiş düzgün mətnlərini əhatə edən, məşhur əsərlər meydana gəlmişdir. Alimlər Peyğəmbərin (s) şərəfətli hədislərini bu təhlükədən qorumaq üçün, müxtəlif elm sahələri ilə bağlı onların üzərində geniş əhatəli tekstoloji araşdırmalar aparmışlar. «Ancaq ulema hadisi təhlikələrdən koruma və tenkid konusunda neredeyse insan üstü bir çaba sarf ettiler. Bu qayretleri neticesinde büyük bir başarı elde ettiler» (156,45).

Peyğəmbər (s) hədisləri üzərində aparılan araşdırmalar və onların düzgün mətninin tərtibi sahəsində alimlərin həyata keçirdikləri geniş əhatəli tədqiqatlar, mətnşünaslıq fikrinin irəliləməsində böyük rol oynamışdır. İstər Qurani-Kərimin mətninin tərtibi, onun təfsiri və şərh, istərsə də şərəfətli hədislərin öyrənilməsi istiqamətində aparılan çoxsahəli araşdırmalar ədəbiyyatşünaslıq elminin inkişafına böyük təsir göstərmişdir. Bu təsir özünü şərhçilik sənətində daha bariz şəkildə əks etdirmişdir.

İstər Qurani-Kərimin düzgün oxunması və dərk edilməsi, istərsə də ərəb dilçiliyinin öyrənilməsi məqsədilə, alimlər ərəb xalqının uzun yüzilliklər boyu yaratdığı və ravilər vasitəsilə şifahi şəkildə nəsil-dən-nəslə verildiyi poeziya nümunələrinə müraciət etmiş və onları ayrı-ayrı məcmuələrdə toplamışlar. Bu poeziyanı ilk toplayan Əbu Ubeydə (728-825), Mufaddal əd-Dabi (780-848), Əbu Ömər əş-Şeybani (719-828), İbn əs-Sikkit (803-859), Əbu Səid əs-Sukkəri (828-888) də dilçilər ol-

muşlar. Ərəb qrammatika məktəbləri ərəb dilçilik elminin inkişafında misilsiz rol oynadığı kimi, ədəbi tənqidi fikrin təşəkkül tapmasına da böyük təsir göstərmişdir. Tezliklə, yəni X yüzillikdə Qudama İbn Cəfər (888-948) “Şərin tənqidi” və “Nəsrin tənqidi” adlı əsərlərini yazmış və bu əsərlərdə ədəbi tənqidin bəzi məsələlərini şərh etməyə çalışmışdır.

Həmin dövrlərdən ədəbiyyatda şərhçilik sənəti də öz ilk addımlarını atmış oldu. Əbu Bəkr əs-Sulinin (öl.946) və İbni Cinninin (932-1002) görkəmli ərəb klassikləri Əbu Təmmamın və əl-Mutənəbbinin divanlarına yazdıqları şərhləri ilə demək olar ki, ərəb ədəbiyyatında şərhçilik sənətinin əsasını qoymuş oldular. Onlardan sonra Əbu Hilal əl-Əskəri (öl.1005), Əbu əl-Həsən İbn İsmayıl (öl.1066), Abdullah İbn Əhməd Samani (öl.1082), əl-Mərzuqi (öl.1030) və başqa dilçi alimlər tərəfindən filologiyanın bu sahəsi daha da inkişaf etdirilmişdir. İstər ayrı-ayrı poeziya antologiyaları, istərsə də müxtəlif şairlərin divanları yuxarıda adları çəkilən alimlər üçün, dilçilik elminin öyrənilməsində faktiki materiallar kimi istifadə olunurdu. Həmin poeziya nümunələrində bu alimləri maraqlandıran əsasən qrammatik formalar, sözlərin daxili dəyişməsi, hal şəkilçiləri və s. idi. Onlar öz şərhlərində ədəbiyyatşünaslıq məsələlərinə olduqca az yer verirdilər. Bütün bunlara baxmayaraq şərhçilik sənəti ədəbiyyatşünaslığın, o cümlədən tənqidi fikrin, onunla bərabər isə mətn tərtibinin inkişafına əhəmiyyətli təsir göstərirdi.

Bu və ya digər şairin əsərini şərh edən alim, hər şeydən öncə həmin əsərin bir neçə nüsxəsi əsasında mətnini tərtib etmiş, həmin mətni və nüsxələr arasındakı fərqli cəhətləri öz şərhində tam şəkildə vermişdir. Şərh edilən əsərlərin mətnlərinin tərtibi sahəsində filoloqlar tərəfindən aparılan iş, sonrakı yüzilliklərdə şərhçilik sənətində yaradıcı bir hərəkət kimi meydana çıxmış və özündən sonra zəngin irs qoyub getmişdir.

Bir sıra Avropa şərqşünaslarının dediyi kimi ümumi müsəlman mədəniyyətinin yaradılmasında qeyri-ərəb xalqlarına

mənsub olan tanınmış zəka sahiblərinin böyük rolu olduğu kimi, filologiya elmlərinin, o cümlədən mətnşünaslıq fikrinin inkişaf etdirilməsində də əvəzsiz xidmətləri olmuşdur. Bu sahədə Azərbaycan elm və mədəniyyət xadimlərinin xidmətləri də az deyildir. Onların ən görkəmli nümayəndələrindən biri ədəbiyyatşünas alim və dilçi Yəhya Əli oğlu Xətib Təbrizidir. O, uzun illərdən bəri Şərq və Qərb alimlərinin tədqiqat obyektinə çevrilmiş zəngin yaradıcılığı ilə şərhçilik sənətini elmi baxımdan özünün ən parlaq zirvəsinə yüksəltmişdir. Xətib Təbrizi əvvəlki alimlərdən fərqli olaraq, tədqiqata cəlb etdiyi poeziya nümunələrini birtərəfli yox, ilk dəfə olaraq hərtərəfli şərh etmiş və onların mükəmməl mətnlərini tərtib etmişdir. Bu da onun ədəbiyyatşünaslığa gətirdiyi çox mühüm bir yenilik idi. “Xətib Təbrizi əsərləri həm dilçilik, həm də ədəbiyyatşünaslıq, həm tarix, həm ictimai mühitlə, həm fəlsəfə, həm etnoqrafiya, həm də folklorla bağlı şəkildə tədqiq edən ilk şərhçi idi. Bu, alimin ərəb ədəbiyyatına, ümumiyyətlə müsəlman xalqlarının mədəniyyətinə gətirdiyi birinci yenilik idi” (47, 54).

Xətib Təbrizi ərəb ədəbiyyatının 300 illik bir dövrünü və yüzlərlə şairlərin şeirlərini əhatə edən Mufaddal əd-Dabinin (780-848) “əl-Mufaddaliyyat”, Əbu Təmmamın (796-843), Əbu əl-’Əla əl-Mə’ərrinin (973-1057), əl-Mutənəbbinin (915-965) və başqaları kimi görkəmli ərəb klassikləri əsərlərinin düzgün mətninin tərtibi və həmin mətnlərə yazdığı şərhlərlə Şərq ədəbi fikrini inkişaf etdirərək, yeni bir mərhələyə yüksəltmişdir. O, göstərilən antalogiyanı və məşhur müəlliflərin əsərlərini şərh etməklə bərabər, həm də onların ayrı-ayrı əlyazma nüsxələri üzərində müqayisəli araşdırmalar apararaq, bu əsərlərin düzgün mətnlərini tərtib etmişdir. Bununla da o, bir tərəfdən mətnşünaslıq fikrinin inkişafına böyük təkan vermiş, digər tərəfdən isə klassik ərəb poeziyasının ən dəyərli incilərindən sayılan bu əsərlərin düzgün mətnlərinin qorunub saxlanması və onların gələcək nəsillərə çatdırılmasında Ərəb ədəbiyyatı qarşısında əvəzsiz xidmətlər göstərmişdir.

Onun bu xidmətləri ərəb alimləri tərəfindən yüksək qiymətləndirilmişdir.. Bununla əlaqədar Fəxrəddin Qabavə belə yazır: “Həqiqətən o, dil və ədəbiyyat sahəsində alim idi. Elmi və təcrübəsi ilə öz sələflərinin əsərlərindən ən yaxşısını və faydalısını seçərək, onların (mətnlərinin-Ş.K.) nöqsanlarını göstərmiş, sonra isə seçilmiş əsərlərdən vahid bir kitab yaratmaq üçün həmin mətnləri nizama salmışdır. Bu gün adlarından başqa heç nə bilmədiyimiz, ilk əsilləri itmiş bir çox əsərlər onun (Xətib Təbrizinin-Ş.K.) bu işi ilə əbədləşdirilmişdir. O, ədəbi irsin mühafizəsində elmə və alimlərə böyük xidmət göstərmişdir” (180, 221).

Xətib Təbrizinin Əbu Təmmamın “Divan”ına yazdığı şərhin tənqidi mətnini tərtib və nəşr etdirmiş Məhəmməd Əbdul Əzzam yazır: “Xətib Təbrizi bu şərhə ilə ədəbiyyatçılar qarşısında möhtəşəm və ölməz xidmət göstərmiş, Əbu Təmmamın şerhərini əvvəldən axıra qədər bir yerə toplamışdır” (171, 27).

Xətib Təbrizinin tərtib və şərh etdiyi mətnlər klassik ərəb ədəbiyyatının öyrənilməsində ən mötəbər məxəzlərə çevrilmişdir. Ərəb tədqiqatçıları bir çox problem və çətinliklərin həllini məhz bu məxəzlərdə tapmışlar. Görkəmli ədəbiyyatşünas alim Taha Hüseynin rəhbərliyi altında Əbu-l-’Əla əl-Mə’ərrinin “Səqt əz-zənd” adlı şerhər divanına Xətib Təbrizi, Abdulla bin Məhəmməd bin Seyyid əl-Bataliyusi və Qasim bin Hüseyn bin Məhəmməd əl-Xarəzminin yazdıqları şerhlərin tənqidi mətnlərini hazırlamış ərəb tədqiqatçıları Mustafa Səqa Əbdüssələm Harun, İbrahim Əbyari, Əbdürrəhim Mahmud və Həmid Məcid Xətib Təbrizinin mətnşünaslıq fəaliyyətini yüksək qiymətləndirmişlər. Buna görə də uzun əsrlərdən bəri klassik ərəb ədəbiyyatının ən dəyərli inciləri Xətib Təbrizinin topladığı və tədqiq etdiyi mətnlər əsasında öyrənilir.

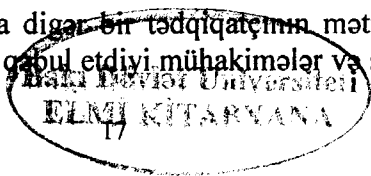
Xətib Təbrizi hələ XI əsrdə elmi mətn tərtibi sahəsində son dərəcə gərgin və məhsuldar fəaliyyət göstərmiş, orta əsr mətnşünaslıq fikrinin inkişaf etdirilib, yeni bir mərhələyə yüksəldilməsində ölçüyə gəlməz dərəcədə böyük əməyi olmuşdur.

228155

Hər hansı bir əsərin mətninin tərtibində, hər şeydən öncə, onun başlıca mənbələri olan ayrı-ayrı əlyazma nüsxələri üzərində apardığı müqayisəli araşdırmalara söykənmişdir. Bu araşdırmalar zamanı o, əsərin əlyazma mənbələrinə tənqidi yanaşmış, tərtib etdiyi mətnin mümkün dərəcədə düzgün və təhriflərdən xali olması üçün bütün bilik və bacarığını səfərbər etmişdir.

Xətib Təbrizi mətni üzərində tədqiqat işi apardığı əsərin əlyazma mənbələri ilə yanaşı, ona yazılmış şərhləri də bu araşdırmaya cəlb etmiş və onlardan lazımi qədər tənqidi surətdə faydalanmışdır. Orta əsr şərhlərində əsərin bütün misraları sadalanaraq, hər biri ayrılıqda izah edildiyindən əsərin tam mətni orada öz əksini tapırdı. Özünün “Şərh əl-qəsaid əl-aşar” əsərinin xütbəsində qeyd etdiyi kimi, bu və ya digər əsəri onun əlyazma mənbələri və ona yazılmış şərhlər, eləcə də digər məxəzlər əsasında tənqidi surətdə araşdırmaqda əsas məqsədi bu əsərin düzgün mətnini tərtib etməkdən və onlara geniş şərhlər yazmaqdan ibarət olmuşdur. O, hələ XI əsrdə özündən əvvəl və öz dövründə yazıb-yaratmış şairlərin əsərləri ayrı-ayrı katiplər və ədəbi cərəyanlar tərəfindən ciddi təhriflərə və dəyişmələrə uğradıldığını müşahidə etdiyinə görə, elmi yaradıcılığını bu əsərlərin “müalicəsinə” yönəltmişdir. Mətnləri təhriflərdən təmizləmək, müəllif iradəsinə uyğun şəkildə salmaq və düzgün şərhini vermək üçün Xətib Təbrizi araşdırdığı əsərin daha çox mükəmməl və dolğun əlyazma nüsxələrini əldə etməyə çalışmışdır. O, “İxtiyarat əl-Mufaddal” toplusunun mətnini tərtib edərkən əl-Ənbəri və əl-Mərzuqənin yazdığı şərhlərlə yanaşı, “əl-Mufaddaliyyat”ın beşdən çox nüsxəsindən istifadə etmişdir. Hər hansı bir əsərin mətninin tərtibi böyük əmək və bilik tələb edən ağır bir elmi proses olduğunu Xətib Təbrizi dəfələrlə qeyd etmişdir.

Mətnin tərtibində nüsxə fərqlərinin göstərilməsi mətnşünaslığın ən əsas metodiki üsullarından biridir. Nüsxə fərqlərini göstərmədən bu və ya digər bir tədqiqatçının mətn üzərində apardığı araşdırmalar, qəbul etdiyi mühakimələr və söykəndiyi

üsullar haqqında müəyyən fikir söyləmək mümkün deyildir. Nüsxə fərqlərini mətnin elmi-məlumat aparatında göstərmək, hətta, dərindən tədqiq olunmuş mətnin nəşri sonrakı tədqiqatçıları əsas mətnin düzgün seçilməsini yoxlamaq imkanından məhrum edir. Buna görə də Xətib Təbrizi tədqiq etdiyi əsərin mənbələri üzərində apardığı araşdırmaların nəticəsi kimi meydana gəlmiş nüsxə fərqlərinin göstərilməsinə böyük əhəmiyyət vermişdir. Odur ki, sonrakı alimlər onun tərtib etdiyi mətnlərin düzgünlüyü və elmi səviyyəsi haqqında müəyyən fikir yürüdə bilmişlər. «...tənqidi mətn tərtib etmək sahəsində böyük təcrübəyə, geniş biliyə və sağlam estetik zövqə malik olan Xətib Təbrizi şərlərinə şərh yazdığı şairlərin divanlarının düzgün mətnini müəyyənləşdirməyə xüsusi diqqət yetirmiş, saysız-hesabsız nüsxə fərqlərini aydın göstərmiş, mətnlərin ilkin varianta maksimum yaxınlığını təmin etmək üçün gərgin axtarışlar aparmışdır» (48, 36-46).

Xətib Təbrizi heç vaxt mətnini tərtib etdiyi əsərdə müəyyən ixtisarlar, yaxud müəyyən əlavələr etməyə cəhd göstərmişdir. Bəzi hallarda əsərin mənbələri üzərində apardığı tənqidi, müqayisəli araşdırmalar əsnasında aşkar etdiyi əlavə parçaları, ayrı-ayrı şərləri və qəsidələri əsas mətnə daxil etmək məcburiyyəti qarşısında qalmış və belə hallarda, əsərə daxil etdiyi əlavələr haqqında tədqiqatçılara və oxuculara izahat vermişdir.

Xətib Təbrizi klassik ərəb ədəbiyyatı nümunələrinin düzgün mətnlərini qoruyub saxlamaq üçün, böyük əmək və bilik sərf etmiş, onları ravilərin müxtəlif uydurmalarından və əlavələrindən qorumağa, hər cür dolaşıqlıqdan qurtarmağa çalışmışdır. Bu məqsədlə o, ayrı-ayrı məxəzlərə söykənərək, hər hansı bir beytdə olan sözlərin belə müxtəlif variantlarının hansı ravilərə məxsus olduğunu müəyyənləşdirməyə cəhd etmişdir. Xətib Təbrizi dövrünün yetkin ədəbiyyatşünas alimi kimi, mətni tərtib etdiyi əsərin əlyazma nüsxələrində yol verilmiş təhriflərin, ixtisarların, əlavələrin və s. dəyişmələrin səbəb və məqsədlərini diqqətlə araşdırmış, onların heç biri tədqiqatdan kə-